

Kesit Akademi Dergisi

The Journal of Kesit Academy

ISSN: 2149 - 9225

Yıl: 3, Sayı: 9, Eylül 2017, s. 158-174

Yrd. Doç. Dr. Hasan Mahmut KALKIŞIM

Gümüşhane Üniversitesi, İ.İ.B.F. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
hmkalkisim@gumushane.edu.tr.

Yrd. Doç. Dr. Kadir Caner DOĞAN

Gümüşhane Üniversitesi, İ.İ.B.F., Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü
kadircanerdogan@gumushane.edu.tr.

ESKİ TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ'NDE YAKINMA (ŞİKÂYET) KURUMLARI¹

Özet

Eski-Türk devletleri, tarihsel süreç içerisinde önemli bir devlet ve siyasal kurum geleneğine sahip olarak, kültür ve medeniyetlerinin temeline adaleti yerleştirmeyi başarmışlardır. Nitekim Türkler, İslam dinini benimsedikten sonra da eski töre ve hukuk geleneklerine bağlı olarak bir sentez kurmuşlardır. Bu sentezin işlerlik kazandığı en temel konulardan biri de yakınma (şikâyet) kurumları üzerinden izlenebilmektedir. Bu çalışmada, eski Türk-İslam devletlerinde uygulanan belli başlı yakınma kurumları hakkında bilgi verilerek, bu şekilde eski Türk-İslam devletlerindeki yakınma kültürü vurgulanmak istenmektedir. Bu bağlamda sözü edilen ilişki çerçevesinde Türklerin adalet, insan hakları ve halkla ilişkiler konusuna verdikleri önem de ortaya çıkmış olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk-İslam Devletleri, Yakınma, Adalet, Siyasal Kurumlar, Halkla İlişkiler.

¹ Bu çalışma, Alanya Alaattin Keykubad Üniversitesi ev sahipliğinde düzenlenen II. Uluslararası Sosyal Bilimler Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

GRIEVANCE (COMPLAINTS) INSTITUTIONS IN THE OLD TURKISH-ISLAMIC STATES

Abstract

The Old-Turkish States have succeeded in placing justice on the basis of their culture and civilization, having a tradition of an important state and political institution in the historical process. As a matter of fact, the Turks, after adopting the Islamic religion, have established a synthesis based on the traditions of the old custom and the law. One of the most fundamental issues in which this synthesis works is traceability through grievance institutions. In this study, it is aimed to emphasize the culture of grievance in the former Turkish-Islamic states by giving information about the main grievance institutions applied in the former Turkish-Islamic states. In this context, the importance given by the Turks to the issues of justice, human rights and public relations has also emerged in the context of the mentioned relationship.

Keywords: Old Turkish-Islamic States, Complaints, Justice, Political Institutions, Public Relations.

1. GİRİŞ

Eski Türkler, binlerce yıllık bir arada var olma ve devlet teşkilatı kurma konusundaki hünerleri ile tarihte önemli izler bırakmış bir medeniyete kapı aralamışlardır. Türkler'in kurmuş oldukları devletlerin özünde de saygı, hoşgörü, insan hakları ve adalet göz önünde bulundurulmuşlardır. Nitekim Türkler, bu ilkeleri gelenekleri, hukuki kaideleri ve siyaset sanatları içerisinde yerleştirerek önemli bir kültürel mirası meydana getirmiş ve bunu yeni kuşaklara aktarmışlardır.

Türkler, İslamiyet'i benimsedikten sonra eski töre, gelenek ve kültürleri ile İslam dininin genel kaide ve kurallarını sentezleyerek, adaleti yeniden devlet yönetme sanatının merkezine konumlandırmışlardır. Nitekim İslam dininin adalet olgusuyla eski Türkler'in adalet fikirleri arasında büyük bir uyum oluşmuştur. İslam dininin temel kaynağı olan Kur'an ayetleri ve Hz. Peygamber'in hadisleri, Türk devletleri yöneticilerinin temel başvuru kaynağı haline gelmiştir. Bu şekilde sentez üzerine kurulan Türk-İslam devletlerinde de adaletin tesis edilmesi, insanların devlet içerisinde mutlu ve huzurlu bir hayat sürmeleri, dolayısıyla yaşadıkları toplumu sevmeleri için devlet yönetimi ve halk arasında köprü kuran önemli yakınma (şikâyet) kurumları oluşturulmuştur. Bu yakınma kurumları, aynı zamanda söz konusu devletlerdeki yakınma kültürünün, halkla ilişkilerin düzeyinin ve farklı medeniyetlere miras kalan oluşumların da bir göstergesidir.

Bu çalışmada, eski Türk-İslam devletlerinde sözü edilen yakınma kurumları çeşitli örneklerle açıklanmaya geçilmeden önce, çalışmaya kavramsal çerçeve sunması için eski Türklerde iktidar, hukuk ve adalet konusu üzerinde durulmuştur. Daha sonrasındaki bölümde de eski Türk-İslam devletlerinde belli başlı yakınma kurumları olan Divan-ı Mezalim, Divan'ı Hüma-

yun, Kazasker-Kadı, Muhtesiblik ve Ahilik müesseseleri çeşitli devletler referans gösterilerek açıklanmıştır.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ESKİ-TÜRK DEVLETLERİNDE İKTİDAR, HUKUK VE ADALET

Türkler, binlerce yıl içerisinde Orta Asya'da ve Avrupa'nın çeşitli bölgelerinde güçlü ve uzun ömürlü devletler kurmayı başarmışlardır. Nitekim Türk topluluklarının tarih sahnesinde bu şekilde sürekli olarak var olmalarında teşkilatçı devlet anlayışları bulunmaktadır. Bu anlayışın temelinde "disiplin, dayanışma, adalet ve birliği" önceleyen bir toplum yapısı vardır. Bu bağlamda devlet yöneticileri, sık sık alacakları bazı kararlarda kendilerine danışmanlık yapabilecek, alınan kararları uygulama aşamasında gerekli düzenlemeleri gerçekleştirebilecek ve alınan kararların sorumluluğunu paylaşabilecek müesseselere gerek duymuşlardır. Gerek İslamiyet'ten önceki Türk topluluklarında devlet meclisi niteliğinde olan "toy", "kengüş" gibi isimlerle adlandırılan kurumlar, gerek İslami dönemdeki Türk topluluklarında mevcut olan "divan" benzeri oluşumlar bunu göstermektedir (Erdoğan, 2014: 40; Göde, 1988: 54; Nacak, 2015: 155; Şahin, 2005: 159). Bu danışma organı niteliğindeki kurumlarla devlet yönetimi ve toplum arasında bağ kurulmaya çalışılmış, dolayısıyla halkın ya da toplumun görüşleri değerlendirilmiş, temel sorunlar konusunda birinci ağızdan haberdar olunmuştur.

Türklerin kurdukları devletlerin en temel özelliği, insan haklarına saygı ve halkın yönetimle ilişkilerinde şeffaflıktır. Bu şekilde Türkler, yönetimde şeffaflık ve adaletin temini çerçevesinde kurdukları müesseselerle ve diğer geleneksel yapısı ile çağları aşan bir örgüt meydana getirmişlerdir. Bu, haklara saygı ve adalet kültürü üzerine oluşturulan kurumlardan bazıları İslam dini kaynaklı olup devam ettirilmiş, bazıları da tamamen Türkler tarafından temelleri atılarak kurulmuştur. Kurulan bu kurumlarla hem adaletin temini sağlanmış, hem de halkın yöneticileri denetleme hakları yerine getirilmiştir ve böylece de halkla ilişkiler mekanizması güçlendirilmiştir (Ak ve Zengin, 2015: 206-207).

Eski Türk toplumlarının temelinde etkin bir kamu düzeni ve köklü bir hukuk geleneği bulunmaktadır (Aydoğan, 2006: 511). Ayrıca yönetimin kurumsal fonksiyonları arasında; töre, hükümdar ve hükümet bulunmaktadır (İşçi, 2005: 55). İslamiyet'ten önce eski Türk anlayışına göre devleti şekillendiren güç, kağan (hakan) ve hanedan mensuplarına dayandırılmıştır. Diğer yandan eski Türklerde devlet kavramı "Yaratıcı" tarafından verilen bir hak ile hakanın şahsında toplanmıştır (Armağan, 2016: 88; Köseoğlu, 1997: 32). Buna göre hakan ya da hükümdar, "Yaratıcı irade ettiği, kendisine kut (yönetme yetkisi, yönetme kudreti, devlet, baht, iyi talih) ve ülüğü (kısmet) verdiği için hükümdar" olmuştur ve siyasi otoriteye de sahiptir (Yetişgin ve Özdamar, 2016: 169; Ögel, 2016: 181). Buna ek olarak tüm eski Türk devletlerinde devlete ve hukuka uymak bir devlet geleneği olmuştur. Hanların ve hakanların devlet yöneticisi olarak toplumun mutluluğunu sağlamaları, adaletli davranmaları, bir devlet töresi olmasının yanı sıra başlıca görevleri kabul edilmiştir. Nitekim devletin halkına adaletli davranması devlet yönetiminin ilk şartıdır. Eski Türklerde hakan bile kanuna aykırı davranmazdı, aksi durumda cezalandırıldı (Konan, 2011: 257; Yakut, 2002: 402). Anlaşıldığı üzere eski Türklerde devletin korunması, ülke çapında sulh, sükûn ve adaletin sağlanması merkezi yönetimin sorumluluğuna bırakılmıştır

(Deniz, 2010: 19). Hakan'a ise bu yetki (iktidar), kut anlayışı bağlamında Yaraticı tarafından ihsan edilmiş, hakan da bu yetkisini geleneksel manada töreler ve hukuk çerçevesinde yerine getirmiştir.

Diğer yandan İslamiyet'ten önce eski Türklerde devlet kavramı, millet, ülke, egemenlik ve teşkilatlanmadan meydana gelmiştir (İşçi, 1996: 57). Orta Asya Türk geleneğindeki iktidar, töre, kut gibi kavramlar, öz itibariyle her dönemde değişmez esaslar olarak var olmuştur (Özdemir, 2009: 130). Nitekim Türklerde töre ile kut arasında her zaman bir ilişki sirayet etmiştir. "Töre ilahi nizam olduğu için Yaradan, kendi nizamına uyan kişiye kut vermekte yani onu kendisine yaklaştırmakta, töre istikametindeki davranışlarının mükâfatı olarak taltif etmektedir". Bu bağlamda, eski Türklerde hakanlar hâkimiyeti töreye göre kullanırlardı (Yakit, 2016: 8). İslâm öncesi Türkler'de sosyal yapı ise; oğuş (aile), urug (aileler birliği), bod-boy (bir siyasi teşkilata bağlı), bodun (beyler birliği, siyasi yönden müstakil veya değil), il (müstakil topluluğun oluşturduğu devlet) şeklindedir. Türk Devletleri'nde temel yapı da boylardan meydana gelmiştir (Duman, 2015: 56).

Türkler² İslamiyet ile tanıştıktan sonra, İslamiyet öncesi Türk devletlerinde görülen bozkır hayatına özgü göçebe yaşam tarzı, yavaş yavaş yerini yerleşik hayat bırakmıştır. Bu şekilde de yerleşik hayata geçen Türkler, İslam dininin sosyal hayata yönelik özellikleriyle toplumsal yaşamı yeniden oluşturmuşlardır. Toplumsal yapıdaki bu durum siyasi yapıya da geçmiştir (Coşkun, 2016: 128). Nitekim İslam dinini benimsemelerinden sonra Türkler, devlet hizmetinde askeri ve siyasi sahalarda belirgin dönüşümler gerçekleştirmişlerdir (Yazıcı, 1992: VII). Siyasi alandaki bu dönüşüm, kültür ve medeniyet tarihi açısından da önemli izler bırakan devletlerin kurulmasıyla sonuçlanmıştır (Yüksel, 2001: 67-68). İslam tarihinde Emevîler, Abbâsîler, Selçuklular ve Osmanlılar olmak üzere dört büyük İslâm devletinin varlığı kabul edilmektedir. Türk tarihinde ise başlıca dört büyük Türk İmparatorluğu vardır: Hunlar, Göktürkler, Büyük Selçuklular ve Osmanlılar (Arslan, 2012: 74). Bunlardan Selçuklular ve Osmanlılar, Türk-İslam sentezini ve kültürünü en ileriye taşıyan devletlerdir.

Türklerin Müslüman olmasından sonra, doğal olarak eski gelenek, görenek ve adetleri bir çırpıda terk etmeleri mümkün olmamıştır. Aynı şekilde İslâm'ın gereklerini öğrenip uygulamaya geçmeleri de zaman almıştır. Zaten İslâm'ın gerekleri ile Türklerin daha önceki uygulamaları birçok bakımdan benzerlik göstermiştir (Yalçınkaya, 2011: 71). Bu bakımdan Türkler, İslami-

² Türklerin İslamiyet'le tanışmaları, Emeviler döneminde (661-750) başlamıştır. Abbasiler döneminde (750-1258) ise Arap ve Türk ordularının Çinli'lere karşı savaştığı 750 yılı Talas Savaşı, Türklerle Müslümanlar arasında bir yakınlaşma sağlamıştır (Gülcan, 2003: 81). Ayrıca Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a girip, halifeyi Büveyhîler'in elinden kurtarması, Türklerin İslâm'ın koruyuculuğunu üstlenmesi açısından en büyük olaydır. Bu süreçten sonra evlilikler neticesinde kan bağı ile de İslâm ve Türk geleneği birbiriyle kaynaşmış, Osmanlı Devleti'nin kurulması ise bu birlikteliğin en parlak dönemini oluşturmuştur (Canpolat, 2017; Brockelmann, 1992: 141). Bu bağlamda Osmanlı Devleti devlet teşkilatı yönüyle İslam medeniyetinden çok etkilenmiştir. Bu çerçevede insan haklarını koruyucu kurumların devlet yapısı içerisindeki yeri önemlidir (Yılmaz, 2000: 53). Bunlara ek olarak Türk tarihi açısından ilk defa Türk-İslam sentezini kurarak devlet meydana getiren topluluk Karahanlı'lar olarak kabul edilmektedir (İnal: 111; Çeçen, 2006: 177).

yet'le tanışmalarından itibaren kurdukları devletlerde, kendi öz değerlerini İslam sentezi yapmışlar ve meydana getirdikleri kurumlarda bu konuya özen göstermişlerdir. Selçuklular ve Osmanlı devletinde de bu amaç çerçevesinde önemli mesafeler alınmıştır (Ak ve Zengin, 2015: 205; Gülcan, 2003: 81). Yine kurulan bu devletlerde de İslam'dan önceki dönemlerde olduğu gibi hukuk kavramına önem verilmiş, yönetimde hukukun üstünlüğü sağlanmıştır. Ayrıca adaletli ve hoşgörülü bir yönetim uygulanmıştır. Bu bağlamda törelerin etkisi bu devletlerde de devam etmiş, töre geleneği İslamiyet'le birlikte yeni bir kimlik kazanmıştır. Türkler, İslamiyet'le birlikte hukuk anlayışı olarak hem örf-i hem de şer-i hükümleri uygulayarak belirli bir hukuk sistemi oluşturmaya çalışmışlardır (Ergin, 2016: 4; Akyol, 2014: 83; Tural, 2012: 12). Bu bağlamda Türkler, İslam dini çerçevesinde farklı bir dinin gerektirdiği toplumsal ve siyasal yapıyı kurarken, geçmişten kalan gelenek, kültür ve alışkanlıklarını da bu sisteme entegre etmeye çalışmışlardır. Bu şekilde de genel olarak adalet üzerine kurulu İslam dini ve Türklerin siyaset ve toplu yaşama gelenekleri örtüştürülmüştür (Karahan, 2014: 110). Nitekim Türkler, Allah kelamı olan Kur'an ayetlerinde açıkça belirtilen dini hoşgörü ve adalet prensiplerini yürekten kabul ederek, kendi örfi teamülleri ile pekiştirmişlerdir (Aydın, 1999: 11).

Türk-İslam devletlerinin en belli başlı amaçlarından biri de halkına olan hizmet anlayışıdır (Yakıt, 2016: 10). Nitekim İslam devletlerinde halkın huzur ve memnuniyetinin sağlanması, üzerinde titizlikle durulan bir konudur. İslam devletleri, "adaleti tesis etme amacı doğrultusunda; oluşturulmuş kurumlarıyla, gerçekleştirilmiş uygulamalarıyla ve ismi adaletle anılan yöneticileriyle bünyesinde önemli bir birikim taşımaktadır". Türkler de İslamiyet'i kabul ettikten sonra tarihin her döneminde, zaten eski gelenek, iktidar ve hukuki kaidelerinin de bir kaynağı olan "adaleti, saygıyı, hoşgörüyü ve insan haklarını gözetmeyi" yönetimin esası olarak kabul etmişlerdir (Aydın, 1999: 9). Nitekim Türk-İslam Devletleri, halkın huzur ve memnuniyetinin sağlanmasını oldukça önemsemişlerdir. Bunu gerçekleştirmenin yolunun adaletten geçtiği çok sayıdaki çalışmada da sürekli vurgulanmıştır (Coşkun ve Günaydın, 2015: 12). Bunların en temel göstergeleri de tarihsel süreçte kurulan Türk-İslam devletlerindeki yakınma (şikâyet) kurumlarıdır. Bu kurumlar, gerçekten de merkezi iktidar, toplum ve halk arasında bir istişare (danışma) kültürü oluşturarak toplumda dayanışma, adalet, yakınma ve hak aramanın kurumlaşmasına katkı sağlamışlardır.

3. ESKİ TÜRK-İSLAM DEVLETLERİ'NDE BAŞLICA YAKINMA (ŞİKÂYET) KURUMLARI

Bu itibarla çalışmada, konu bütünlüğünün sağlanması açısından Türk-İslam devletlerinde görülen yakınma (şikâyet) kurumlarından önemli görülen beş tanesi (Divan-ı Mezalim, Divan'ı Hümayun, Kazasker-Kadı, Muhtesiblik ve Ahilik) hakkında bilgi verilecektir.

3.1. Divan Geleneği

Gümrük anlamına gelen Fransızcada "douane" ve İspanyolca "aduana" kelimelerinin kökü olan Divan kelimesi, Pickl tarafından daire, sekreteryaya, resmi birim olarak tanımlanmaktadır (Pickl, 1997: 801).

Hız. Ömer devrine kadar uzanan divan geleneği farklı İslam devletlerinde farklı isimler almıştır. Emevi ve Abbasilerde Divanü'l Adl, Selçuklularda Divan-ı Sultan, Anadolu Selçuklularında Divan-ı Saltanat ve Divan-ı Ali, İlhanlılarda Divan-ı Kebir-i İlhani ve Osmanlılarda ise Divan-ı Hümayun isimleri kullanılmıştır (Fendoğlu, 2011: 50; Merçil, 2011: 118; Cin ve Akgündüz, 1990: 231-232). Literatürde, Selçuklulara kadarki dönemde kurulan divanların padişah tarafından bazı görevleri yerine getirmek için kurulmuş divanlar hüviyetinde olduğu, ilk defa bu dönemde devlet işlerinin yürütüldüğü yer anlamıyla divanın kullanıldığı da ifade edilmektedir (Baltacı, 2010: 102).

3.1.1. Divan-ı Mezalim

Divan-ı Mezalim (Haksızlıklar Divanı), doğu devletlerine ait olan "hükümdarın bütün adaletsizlikleri çözen en son ve en yüksek karar organı olması" geleneğinin bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Eski İran'da nevruz gününün son günü hükümdarın her türlü şikâyeti dinlediği "sayeban" uygulaması ve Memlûklüler'deki hükümdarın haftada iki defa halkın devlet görevlilerine karşı dile getirdiği yakınmaları dinlediği "Divan-ı Mezalim" ve "Dar-ül Adl" divanları buna örnek olarak gösterilebilir (Avşar, 2012: 76).

Divân-ı Mezâlim, halkın şikâyetlerini kabul edip halifeye ulaştırarak, kamu düzenini korumayı amaçlayan, normal mahkemelerin karara bağlamakta zorlanacağı ceza ve hukuk davalarını karara bağlamak ve uygulamak, idaredeki görevlilere yönelik şikâyetleri kabul etmek amacıyla oluşturulmuş bir yapıdır (Coşkun ve Günaydın, 2015: 28).

Bu kurum, zulmünden korkulan insanların yargılandığı mahkeme anlamında da kullanılmaktadır (Fendoğlu, 2011: 50). Dolayısıyla bu kurum, hükümdarın mutlak iktidarı içerisinde tebaasının maruz kaldığı yanlış muameleleri düzeltmek amacıyla üstlenmiş olduğu işlevleri yerine getirmektedir (Zubaida, 2008: 84).

Benzerlerine eski Türk devletlerinde de rastlanan Divan-ı Mezalim, Hız. Peygamber döneminde şekillenip dört halife döneminde kurumsallaşmıştır (Kuşçu, 2009: 207).

Mezalim uygulamasına benzer ilk uygulamalar Hız. Peygamber ve dört büyük halife döneminde görülmekle birlikte, mezalim davalarına ilk kez Hız. Ali ile beraber bakılmaya başlanmış (Coşkun ve Günaydın, 2015: 29; Üçok vd., 1999: 145), Emeviler döneminde ilk defa mezalim davaları için haftanın belirli bir günü tayin edilmiş, Abbasiler döneminde ise mezalim devlet teşkilatının temel özellik ve organlarından biri haline gelmiştir (Kazıcı, 2013: 208-209).

Mezalim oturumları İslam devletlerinde, Hız. Peygamber'le birlikte devlet yöneticisinin aynı zamanda o ülkenin başkadısı ve nihai temyiz makamı olması ile yöneticinin atadığı memurların uygulamalarını takip ve kontrol etme isteğinin bir sonucu olarak halk yakınmalarının hükme bağlandığı bir kurul olarak gelişmiştir. Bu bağlamda, bu divanların konusunu genel olarak kamu görevlilerinin halka yaptığı zulümler oluşturmaktadır (Coşkun ve Günaydın, 2015: 28-29).

Ortaylı, Divan-ı Mezalim'in hükümdarın bütün haksızlıklarının şikâyet edileceği son temyiz mevkii olduğunu dile getirmiştir. Divan-ı Mezalim, kadının tenfiz (infaz etme-

uygulama) edemediği davalara bakıyordu. Örneğin çok itibarlı kimseler tarafından işlenen fiillere karşı açılan davalar veya bireyler tarafından kamu otoritesine karşı açılan davalar burada görülüyordu. Davaya, halife, vali veya naibler bakıyordu (Avşar, 2012: 76).

Kadıların korkup yargılamaktan çekindikleri kişiler de mezalim divanında yargılanıyordu (Fendoğlu, 2011: 50). Mahkeme kendisine yapılan bir başvuruyu davayı görmeye ehliyetsiz olduğu gerekçesiyle asla reddetmezdi. Yani başvuru hususunda konu açısından bir sınıflandırma ve sınırlandırma yoktu (Zubaida, 2008: 88).

Selçuklularda ağır siyasi suçlular, Divan'ı Mezalim mahkemelerinde yargılanmaktaydı (Ergül, 1989: 724). Ayrıca devletin baş kadısına bağlı bazı şeriat dışı davalar Divan-ı Mezalim'de karara bağlanmaktaydı (Turan, 2012: 309-310). Yine Anadolu Selçukluları'nda önemli yargı işleri bu Divan'da görüşülürdü (Yetkin, 2012: 357).

Maverdi, Mezalim Mahkemeleri'nin görevlerini on maddede saymıştır. Bunlar şu şekilde ifade edilebilmektedir (Maverdi'den aktaran Coşkun ve Günaydın, 2015: 30):

- İdarecilerin halka zulmettiği olaylara bakarak memurların durumlarını araştırmak ve gerektiğinde yerlerine başkasını atamak,
- Vergi memurlarının emirlere uygun ve ölçülü biçimde vergi toplamalarını sağlamak, halka gösterilen zorlukları önlemek, fazla alınan vergiyi iade ettirmek, noksan alınan vergiyi tahsil ettirmek,
- Devlet mal ve mülklerinin kayıtlarını kontrol etmek, bu işlerle görevli memurların hatalarının önüne geçmek,
- Hazineden kendilerine yapılan erzak yardımının geç ve noksan yapıldığına dair halktan gelen şikâyetleri çözmek,
- İdarecilerin ya da nüfuzlu kişilerin halktan zorla aldığı mal ve hakların iadesini sağlamak,
- Vakıf mallarını korumak,
- Hâkimlerin infaz etmekte zorlandığı hükümleri yerine getirmek,
- Devlet memurların vazifelerini yerine getirirken karşılaştıkları güçlükleri önlemek,
- İbadetlerin yerine getirilmesini kontrol etmek ve
- Kişiler arasındaki ihtilafları hükme bağlamaktır.

Diğer yandan Mezalim Divanı'nın "faaliyet alanının oldukça geniş olmasından, kamu görevlileri ile imtiyaz sahiplerinin yaptığı haksızlıkların giderilmesi görevini üstlenmesinden ve yönetici namına işlerini yürütüyor olmasından kaynaklanan özellikleri", mezalimi ombuds-

manlığın³ kökeni açısından önemli bir kurum haline getirmektedir (Coşkun ve Günaydın, 2015: 31).

3.1.2. Divan-ı Hümayun

Osmanlıda devletin yönetim merkezi olarak nitelendirilen Divan-ı Hümayun, devlet işlerinin padişah adına görüşülüp karara bağlandığı bir kuruldur (Demir, 2002: 61). Bu bağlamda padişahın adalet dağıtım görevinde ona yardımcı oluyordu (Anıl, 2015: 19). Her ne kadar padişahın sahip olduğu yetkileri padişah adına kullanıyor olsa da bazı noktalarda divanın yetkilerinin padişahı aştığı görülmektedir (Durhan, 2000: 60). Nitekim yasama, yürütme ve yargı yetkileri divanda toplanmıştır (Özgişi, 2014: 54).

Divan'ın kararları ikiye ayrılabilir. Bunların ilki siyasi, idari, mali, askeri gibi yönetime ilişkin konularda alınan kararlardır. İkincisi ise vatandaşlardan gelen her türlü dilek, talep ve şikâyetlerin de değerlendirildiği yargıya ilişkin kararlardır (Fendoğlu, 2011: 51; Mumcu, 2007: 54).

Divan-ı Hümayun'a gelen dilekçeler padişaha doğrudan yapılmış başvurular olarak kabul edilir ve padişahın da divanda hazır bulunduğu inancı ile çözümlenirdi (Coşkun ve Günaydın, 2015: 43).

Divan-ı Hümayun'un üyeleri padişah, vezir-i azam, diğer vezirler, kazasker, defterdar, nişancı, Anadolu ve Rumeli Beylerbeyi, yeniçeri ağası ve kaptan paşadan oluşmaktaydı (Kazıcı, 2013: 175-176).

Padişah'a veya Divan-ı Hümayun'a yazı ile ya da bizzat başvurarak şikâyetçi olan herkes yönetimden, zulümden ve haksızlıktan doğrudan doğruya duruşma yapılmasını ya da şikâyetinin incelenmesini isteyebilirdi (Coşkun ve Günaydın, 2015: 44). Gerek buraya başvuru esnasında gerekse davaların görüşülmesi sırasında sosyal mevki, yaş, din, dil ve cinsiyet farkı kesinlikle gözetilmiyordu (Fendoğlu, 2011: 51). Türkçe bilmeyen yabancılar için divanda tercümanın bulunması zorunlu idi (Kazıcı, 2013: 177).

Divan-ı Hümayun'a şikâyette bulunabilmek için bizzat gelmek, ahali ile gelmek ya da birisini göndermek mümkündür. Bunun yanında arz-ı hal ve arz-ı mahzarlar (toplu şikâyet başvuruları) da sunulabilirdi (Coşkun ve Günaydın, 2015: 44).

Osmanlı devletinde adaletin sağlanması ve denetlenmesinde Divan-ı Hümayun'un etkisi önem arz etmektedir. Nitekim Divan tarafından atanan taşra görevlileri kendileri hakkında şikâyetin olması durumunda yine Divan tarafından hakkında araştırma ve soruşturmaya tabi tutuluyordu. Bunlar, gerekli görüldüğünde ise Divan'a çağrılıp doğrudan da sorgulanabiliyor-

³ Ombudsmanlık, günümüzde 150'den fazla devlette uygulanmakta olan bir insan hakları koruma mekanizması ve şikâyet kurumudur. Kökeni İsveç menşeli olmak üzere 18. yüzyıla kadar dayandırılmaktadır. Temel amacı ise vatandaşlardan devlet karşısında uğradıkları mağduriyetler konularında şikâyetleri almak ve bunları yasal prosedür içerisinde çözüme kavuşturmaktır. Bu bakımdan ombudsman, kamu yönetimi reformları çerçevesinde çağdaş bir denetim mekanizması olarak da değerlendirilmektedir (Kestane, 2006: 129; Bahadır, 2010: 364).

lardı. Bu bakımdan suçlu sabit olan görevliler bulunduğu makama bakılmaksızın azil, uzaklaştırma veya diğer cezalara çaptırılıyordu (Avşar, 2012: 82).

Divan-ı Hümayun'un en çok baktığı konuların başında adli davalar geliyordu (Avşar, 2012: 82). Divan'a yerel mahkemeyi atlayarak doğrudan ilk derece mahkemesi olarak başvuru labileceği gibi yerelde kadıların vermiş olduğu bir karara karşı temyiz amacıyla da başvuru labilmektedir (Anıl, 2015: 21). Buna ilaveten yargı teşkilatını da denetleyebiliyordu. Örneğin bir kadı hakkında soruşturma başlatma ve yürütme yetkisine sahipti (Durhan, 2000: 72). Mahallindeki mahkemenin sonucunu beğenmeyenler veya onun tarafsız olduğu konusunda şüphesi olanlar divana başvurup davanın yeniden görüşülmesini talep ediyorlardı. Hatta bazı durumlarda kişiler yerel mahkemeleri atlayarak doğrudan Divan-ı Hümayun'a başvurabiliyorlardı. Bundan dolayı Divan, bu özelliği ile üst yargı organı, temyiz mahkemesi gibi bir görev üstlenmişti (Avşar, 2012: 82).

Davaların görüşülmesi sırasında da davacı ve davalı bir araya getiriliyordu. Bazı durumlarda olayın gerçekleştiği yerde araştırma yaptırılıyor ve gerekli görülürse de ilgili kadı görüşüne başvurmak için davaya çağrılıyordu. Diğer yandan davalarda Müslim-gayrimüslim, zengin-fakir, yönetici-halk, kadın-erkek gibi hiçbir zümreye veya cinse ayrıcalık tanınmazdı (Avşar, 2012: 82).

Divan-ı Hümayun'da davaların ve çeşitli hukuki meselelerin hızlıca görüşülüp karara bağlanması etki ve caydırıcılığı artıran hususlardı. Nitekim birçok yabancı diplomat ve ticari temsilcinin bu durumu kendi ülkeleriyle kıyaslayıp Osmanlı adalet sistemini övdükleri görülmektedir (Demir, 2002: 62)

Fakat 17. yüzyıldan sonra fonksiyonları sadrazamın lehine azaltılan Divan-ı Hümayun (Fendoğlu, 2011: 51), sultan II. Mahmud'un yaptığı yeni düzenlemeler çerçevesinde kaldırılmış ve bütün görevleri oluşturulan bakanlıklara devredilmiştir (Kazıcı, 2013: 177).

3.2. Kazasker (KadıAsker) ve Kadılar

Kazasker, İslam devletlerinin genelinde askerler arasındaki davalara bakan ordu kadısını ifade etmektedir (Coşkun ve Günaydın, 2015: 38). Bu anlamıyla kazaskerliğin Hz. Ömer döneminde kurulduğu kabul edilmektedir (Kazıcı, 2013: 202).

Osmanlı'da I. Murat döneminde oluşturulan (Demir, 2002: 62) ve adalet işlerinin yürütülmesinde birinci derecede roller üstlenen (Anıl, 2015: 24) Kazaskerler, şer'i hukuki konulara bakan ve ilmiye sınıfının en üst rütbeli kişileri idi (Avşar, 2012: 84). Devlet protokolünde vezirlerden (bakanlardan) sonra geliyorlardı (Fendoğlu, 2011: 48). Fatih Sultan Mehmet dönemine kadar divanda bir tane kazasker vardı. Fatih döneminde Anadolu ve Rumeli olmak üzere iki Kazaskerlik kuruldu (Anıl, 2015: 24-25). Yavuz Sultan Selim döneminde ise Arap ve Acem kazaskerliği kurulmuş, fakat daha sonra bu Anadolu Kazaskerliği'ne bağlanmıştır (Kazıcı, 2013: 203; Avşar, 2012: 85).

Kazaskerler bir taraftan kadıların atanması işlemlerini yerine getiriyorken öbür taraftan kadıların baktığı davalara üst derece mahkemesi olarak veya karmaşık nitelik taşıyan (Anıl,

2015: 24) askeri sınıfa ait davalara, veraset işlerine ve bazı hukuki ve şer'î davalara bakarlardı (Avşar, 2012: 85). Bu özelliğiyle hem günümüzün üst derece mahkemesi özelliği vardı hem de adalet bakanlığının görevlerini yerine getiriyordu (Anıl, 2015: 24). Davalara genelde Rumeli kazaskeri bakardı. Yoğunluğun olduğu zamanlarda Anadolu kazaskeri de bir kısım davalara bakardı (Avşar, 2012: 85).

Kaza ve sancak kadılarını da tayin eden kazaskerlerin yetkileri 1574 yılından itibaren Şeyhülislam lehine daraltılmış (Avşar, 2012: 85; Yakut, 2005: 37), fakat saltanatın sonuna kadar varlığını devam ettirmiştir (Kazıcı, 2013: 206). Hatta bu dönemde kazaskerler Şeyhülislam'ın teklifi ile tayin edilmeye başlamıştır (Demir, 2002: 63; Akgündüz, 2002: 274).

Kadılığın kökenleri konusunda da Hz. Peygamber'in uygulamaları örnek teşkil etmektedir. Dolayısıyla İslam tarihinde ilk kadının Hz. Muhammed olduğu söylenebilir (Baltacı, 2010: 104). İlk dönemde kendisi davalara bakıyorken genişleme ve büyümenin ardından hâkim atanma yoluna gidilmiştir. Kadılığın bir meslek olarak gelişip atanmalarının bir usule bağlanması ise Hz. Ömer döneminde olmuştur (Anıl, 2015: 37). Hz. Osman döneminde bir mahkeme evinin (Daru'l-Kaza) bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır (Coşkun ve Günaydın, 2015: 34).

Osmanlı devleti döneminde devlet merkezi ile halk arasında bir köprü görevi gören kadılar, (Avşar, 2012: 86) bulunduğu yerde padişahın vekili sıfatıyla siyasi hâkimiyet sembolü pozisyonunda idiler. Nitekim Fatih Sultan Mehmet yeni fethettiği yerlere egemenliğinin sembolü olarak ilk önce kadı tayin ediyordu (Fendoğlu, 2011: 44).

Kadılar bir yerde en fazla 20 ay görev yapabiliyorlardı. Ardından İstanbul'a gelerek her Çarşamba kazasker dairesine devam edip tekrar sırasının gelmesini beklerlerdi. Bu uygulamadaki amaçlardan birincisi, halk ile adalete şüphe düşürecek boyutta yakınlık kurmalarının önüne geçmektir. İkinci sebep ise görevi sırasında uzak kaldığı "ulum ve fünun"la tekrar meşgul olarak belgelerini tazeleme imkânını sunmaktır (Kazıcı, 2013: 196-197).

Doğrudan Divan-ı Hümayun'a bağlı olarak çalışan kadılar hem adli teşkilatın başı, hem belediye başkanı, hem emniyet amiri hem de mülki amir görevlerini yürütüyordu (Anıl, 2015: 37-38). II. Mahmut döneminde ise Kadılar'ın yalnızca yargıya bakmaları yönünde düzenlemeler yapılmıştır (Avşar, 2012: 87).

3.3. Muhtesiblik

Arapça'da "hesap etmek, saymak, yeterli olmak" anlamlarındaki "hasb" (hisab) kökünden türeyen "hisbe" kelimesi İslami literatürde bir fiilin sevabını sadece Allah'tan talep edip, onu sırf Allah rızası için yapmaktır. "Emr-i bi'l maruf nehy-i ani'l münker" (İyilikleri emretme ve kötülüklerden sakındırma) prensibi uyarınca gerçekleştirilen genel ahlakı ve kamu düzenini koruma faaliyetlerini ve özellikle bununla görevli müesseseyi ifade etmektedir. Teşkilatlanması taşrada olan Muhtesib kurumu, hayatın birçok alanında özellikle şehirlerde ve pazar yerlerinde genel ahlakın koruyucusu olmuştur (Avşar, 2012: 69).

Hz. Peygamber (sav)'in dile getirdiği, iktisadi hükümlerin uygulanmasını yerinde görmek için bizzat çarşı-pazar teftişlerine çıktığı ve uygun olmayan davranışlarda bulunanlara

uyarılarda bulunduğu görülmektedir. Hatta daha sonra işlerinin yoğunluğundan dolayı bu işler için 3'ü erkek, 2'si kadın olma üzere 5 kişiyi "sahibü'suk" olarak resmen görevlendirdiği ifade edilmektedir (Avşar, 2012: 68). Kurum olarak kökeninin ise Hz. Ömer dönemine kadar uzandığı belirtilmektedir (Demir, 2002: 56).

Dini bir kurum olan Hisbe, dört halifeden başka Fatimiler ve Abbasiler döneminde de görülmüştür. Kurum, Abbasiler döneminde hem yetki hem de çalışma alanları açısından geliştirilmiştir. "Hatta bu dönemde bir devlet hizmeti olarak kurumsallaşmıştır" (Zubaida, 2008: 95). Selçuklular ve Osmanlılar döneminde de muhtesiplik kurumu görülmektedir. Osmanlılar döneminde kadının yardımcısı pozisyonunda, "bir nevi belediye ve inzibat memuru" (Develioğlu, 1993: 676) hüviyetinde olan muhtesiplerin temel görevi iyiliği emredip kötülükten sakındırmaktır (Kazıcı, 2013: 217-218; Demir, 2002: 56-58).

Muhtesipler görevini yerine getirirken kanunsuzluklara göz yumması durumunda veya kanunda gösterilenden fazla ceza vermesi durumlarında kadı tarafından sorgulanıp cezalandırılabilir ve hatta görevine son verilebiliyordu (Demir, 2002: 59-60).

Hisbe, kişi, toplum ve devlet haklarının ihlallerini oluşturan fiillere yöneliktir (Ak ve Zengin, 2015: 209). Muhtesibin görevleri ise içerik olarak üçe ayrılmaktadır (Avşar, 2012: 72-73):

- Dini hayatla ilgili olanlar: Ezanın zamanında okunması, ibadetlerde bid'adlere engel olunması, taşkınlık boyutuna varan eğlencelerin engellenmesi ve ehliyetsiz din adamlarının halkı yanıltmalarına engel olunması gibi görevleri vardır.

- Adli hayatla ilgili olanlar: Değişik nedenlerden dolayı zarar görmüş yol, su kanalı, kanalizasyon vb. tesislerin tamir ve bakımı, işçi ve işveren anlaşmazlıklarının çözümü, komşu haklarına tecavüzün engellenmesi, her türlü meslek ahlaki ihlalinin engellenmesi gibi görevlerdir.

- İktisadi ve içtimai (toplumsal) hayatla ilgili olanlar: Çarşı-pazarda, toplu taşıma araçlarında yahut kamuya açık alanlarda dini ve ahlaki kurallara bağlılığın sağlanması, taşıtlarda aşırı yüklemenin engellenmesi, işçi, yetim, köle ve hayvan haklarının korunması, kimsesiz çocukların bakımı, kamu yararına aykırı inşaatlara izin verilmemesi gibi faaliyetleri kapsamaktadır.

Muhtesib, kendisine intikal eden veya bizzat kendisi tarafından tespit edilen fiillerle ilgili olarak en kısa sürede kararını vererek, problemin kaynağını ortadan kaldırır ve bu maksatla bazı cezai müeyyideleri de uygulardı (Ak ve Zengin, 2015: 209).

Muhtesibin görevlerini yerine getirirken kullandığı yöntemler; bilmek, bildirmek, öğüt vermek, tekdirmek (sözle uyarmak), el ile müdahale etmek, şiddet ve tehdit, darp etmek ve silah kullanmak şeklinde sıralanabilir (Baltacı, 2010: 109-110; Kazıcı, 2013: 219). Cezanın uygulanması hafiften şiddetliye doğru bir sıra izlemek suretiyle gerçekleştirilirdi (Ak ve Zengin, 2015: 209).

Muhtesibin bu görevlerini yerine getirirken iki temel şeye sahip olması gerekir. Bunlardan birincisi bilgi (konunun İslam'daki durumu), diğeri ise kudrettir (Kazıcı, 2013: 219).

3.4. Ahilik

Arapça kardeş anlamına gelen “ahi” kelimesinin Divan-ü Lügat-it Türk'te “yiğit”, “eli açık” ve “cömert” anlamlarında kullanılan “akı”dan değişerek geldiği ifade edilmektedir (Ekinci, 2011: 11). Ahilik, binlerce yıldır devam eden Türk uygarlığının Anadolu'nun fethinden sonra iletişim kurduğu İslam kültürü ve medeniyeti ile hızlıca kaynaşması sonucu ortaya çıkan bir iktisadi üretim ve kültür müessesesi olarak tanımlanmaktadır (Demir, 2003: 43).

Literatürde Ahilik, bir ahlak ve sanat mektebi, esnaf teşkilatı, kooperatif, sivil toplum kuruluşu, sigorta, sendika, patent hakkı kurumu, tüketiciyi koruma kurumu, standartlar kurumu, ombudsmanlık kurumu, sosyal sigorta kurumu, demokrasi ve insan haklarını koruma kurumu olarak tanımlanmaktadır (Demir, 2000: 320).

Ahi birliklerinin ortaya çıkışı konusunda 7-8. yüzyıllar gösterilmekle birlikte, Türklerin Müslümanlığı toplu olarak kabul etmeye başladıkları 10-11. yüzyılları kabul etmek daha gerçekçi olacaktır (Ekinci, 2011: 31) İlk örneklerin bu dönemde Müslüman Türk devleti olan Karahanlılar döneminde görüldüğü söylenebilir (Kazıcı, 2010: 112).

Ahiliğin İslam devletlerindeki Fütüvvet teşkilatını örnek alarak geliştiği bu yüzden de “Türk fütüvvet hareketi olarak” (Ekinci, 2011: 16) nitelendiği görülmektedir (Avşar, 2012: 88). Bazıları fütüvvet fikrinin kaynağı olarak Arap-İslam aleminin etkisini görüyorken bazıları ise Türk ve İranlılar'ın etki alanına dikkat çekmektedir (Avşar, 2012: 89). Başlangıçta tasavvufi bir anlam yüklenmiş olan fütüvvet, XII. Yüzyıldan itibaren toplumsal, iktisadi ve siyasi hüviyetleri olan bir yapıya bürünmüştür (Kazıcı, 2013: 384). Fakat bu konuda çalışanlar, Ahilik teşkilatının fütüvvetten farklı olduğunda, Anadolu Türkleri'nin onu geliştirip biçimlendirdiğinde ve kendilerine özgü bir yapı haline getirdiğinde birleşmektedirler (Çağatay, 1997: 1).

Ahilik sistemindeki ahlakın ve sosyo-ekonomik ilkelerin temelini bir taraftan Orhun Kitabeleri'nden başlayarak sonradan yazıya geçirilen Bilge Kağan Destanı, Kutadgu Bilig, Divan-ü Lügat-it Türk, Fütüvvetname denilen iyi ahlak kitapları oluştururken öbür taraftan Farabi, İbn-i Sina, İbn-i Haldun ve Ahi Evran gibi İslam âlimleri çizgisinde gelişen düşünce sistemi oluşturmaktadır (Demir, 2000: 66).

Ahi birlikleri, Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden sanatkâr ve tüccar Türklerin yerli tüccar ve sanatkârlar arasında tutunabilmeleri ve onlarla rekabet edebilmeleri, dayanışma ortamını oluşturarak kaliteli ürün yapıp satmalarını sağlamak ve üyelerinin iş ve meslekleri ile ilgili her türlü sorununu çözüme kavuşturmak amacıyla kurulmuştur (Çağatay, 1997: 59).

17. yüzyıla kadar ahi babaların önemli roller üstlendiği ahilik teşkilatı, bu dönemle birlikte Lonca teşkilatına dönüşmüş, Ahi babanın yerini kethüda, kâhya, yiğitbaşı ve nizam ustaları almaya başlamıştır (Demir, 2002: 73). Her esnaf birliği kendi arasından kethüdayı seçiyordu. Daha sonraları her grup, mahalle, aşiret veyahut cemaat kendi kethüdasını seçmeye başlamıştı. Bunlar, sultan tarafından bir otorite ile donatıldıktan sonra devletle o gruplar arasında aracılık yapıyorlardı (Demir, 2002: 75-77).

Bu fonksiyonuyla birlikte ahi babalar sadece esnaf ve sanat teşkilatlarını denetleyen, onların talep ve şikâyetlerini değerlendirmiyorlardı. Halkın istek ve şikâyetlerini de dinleyip, bunları padişaha ileten ve gerektiğinde konu ile ilgili görüşlerini açıklayan tarafsız, hakka ve hukuka saygılı, bilge kişilerdi (Avşar, 2012: 90-91).

Gerek Selçuklular döneminde gerekse Osmanlı'nın kuruluş ve yükseliş dönemlerinde Ahiler, yönetime girmeyerek tarafsızlıklarını koruyabiliyorlardı. Fakat gerileme dönemiyle birlikte, valiler ve kadıların emri altına giren kethüdalar, Tanzimat döneminde devletten maaş almaya başlamışlardır (Demir, 2002: 171-173).

Ahi babalar iktisadi hayatın doğal işleyişi sırasında ortaya çıkan uyuşmazlıkları nasihat, telkin ve tavsiyeden öteye yetkilerinin olmamasına rağmen, ağırlıklarından dolayı çözüme kavuşturabildikleri görülmektedir. Mevcut düzenlemelerden dolayı sorunları çözemediklerinde ise yeni bir düzenleme (Nizam-kanun) isteyebilmektedir. Bu onların ombudsman benzeri bir işlev yüklediklerinin göstergesidir. Nitekim Ahmet Cevdet Paşa'nın "Netayü'ül Vukuat" (Olayların Sonuçları) isimli eserinde ahi başkanları için "arabulucu", "hakem" ve "halkın vekili" gibi sıfatlar kullanılmıştır (Avşar, 2012: 94).

4. SONUÇ

Türklerin tarihte kurdukları devletlerin uzun süre ayakta kalmalarının ardında yatan temel etmen, bazı değerleri ayakta tutabilmeleri, onları yaşatabilmeleri ve kurumsal teşkilatlanmalarını bu değerler üzerinden yapmalarındır. Bu değerlerin bir kısmının referansının din olduğu bir kısmının ise binlerce yıl devam edegelen Türk medeniyet ve kültürü olduğu görülmüştür. Değerler manzumesinin merkezinde de "adalet" yer almaktadır.

Adaletin gerçekleştirilmesi ve haksızlıkların giderilmesine yönelik çabalar, Türk-İslam devletlerini gereken tedbirleri almaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda özellikle çeşitli yönetim ve denetim kültürü ile halkın şikâyetlerini iletebileceği yakınma kurumlarının (halkla ilişkiler kurumlarının) oluşturulduğu görülmektedir.

Yönetim anlayışının merkezine insanı koyan Türk-İslam devletleri, onun mutluluğunu ve refahını her şeyin üzerinde tutmuştur. "İnsanı yaşat ki devlet yaşasın" idealiyle yola çıkan ve bunun gereği olarak ta "bireyin hakkını sultanın hakkından önde gören" bu anlayış, ortaya koyduğu mükemmel uygulamalarla insanlığa çok güzel örnekler bırakmıştır.

Sonuç olarak Türk-İslam devletlerinde yakınma kültürünü de ortaya çıkaran kurumlarda görüldüğü üzere, bu kurumların, toplumda halk ve yönetim arasında bir güven bağının kurulmasında, yönetimde adaletin sağlanmasında ve bu şekilde de toplumun huzur ve refaha erişmesinde önemli payları olduğu görülmektedir. Bu kurumlar, yakınma özelliklerinin yanı sıra, aynı zamanda iktidarın direği ve temel organı vasfını da yerine getirmişlerdir. Dolayısıyla yakınma konusu, bu devletlerde temel devlet meselesi olarak değerlendirilmiştir.

KAYNAKLAR

- Ak, Ayhan, Zengin, Eyüp (2015). Evrensel Bir Denetim Aracı Olarak Ombudsman ve Türkiye'nin Katkısı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 4(1), 203-222.
- Akgündüz, Murat (2002). Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık, İstanbul: Beyan Yayınları.
- Akyol, Taha (2014). Türkiye'nin Hukuk Serüveni: Fıkıhtan Hukuka ve Demokrasiye Geçiş Sorunları, İstanbul: Doğan Kitap.
- Anıl, Yaşar Şahin (2015). Osmanlı Düzeninde Kadılık, İstanbul: Legal Yayıncılık.
- Armağan, Vildan (2016). Yusuf Has Hacıp, Nizam'ül Mülk ve Koçi Bey Örneğinden Hareketle Türk Kamu Yönetiminde Türk Yönetim Mirasının İzlerini Sürmek, *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 8(4), 86-99.
- Arslan, İhsan (2012). İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri, *Ekev Akademi Dergisi*, 51 (Bahar), 73-92.
- Avşar, B. Zakir (2012). Ombudsman: İyi Yönetilen Türkiye İçin Kamu Hakemi, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Aydın, Mehmet (1999). Türk Toplumunda Dini Hoşgörünün Temelleri, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 8, 7-17.
- Aydoğan, Metin (2006). Antikçağdan Küreselleşmeye Yönetim Gelenekleri ve Türkler, Birinci Cilt, İzmir: Umay Yayınları.
- Bahadır, Oktay (2010). Ombudsmanlık Kurumunun İsveç, İngiltere ve Fransa İle Karşılaştırmalı İncelenmesi, *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi (TAAD)*, Nisan, 1, 363-384.
- Baltacı, Cahid (2010). İslam Medeniyeti Tarihi, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Brockelmann, Carl (1992). İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi, çev. Neşet Çağatay, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Canpolat, Gürkan (2017). Tarihî Seyir İçerisinde Hukuk Düzeni, http://www.yayin.adalet.gov.tr/adaletdergisi/52.sayi/13_gurkan.pdf (13.01.2017).
- Cin, Halil, Akgündüz, Ahmet (1990). Türk-İslam Hukuk Tarihi, 1. Cilt, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Coşkun, Burak, Günaydın, Hamza (2015). Ombudsmanlığın Kökeni Meselesi Bağlamında Türk-İslam Devlet Geleneğinde Şikâyet Hakkının Kurumsal Tekâmülü, *Ombudsman Akademik Dergisi*, 3, 9-60.
- Çağatay, Neşet (1997). Bir Türk Kurumu Olan Ahilik, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Çeçen, Anıl (2006). Türk Devletleri, Ankara: Fark Yayınları.

- Coşkun, Özlem (2016). Türk Yönetim Sistemi Üzerine Kısa Bir Değerlendirme, *The Journal of International Lingual, Social and Educational Sciences*, 2(2), 126-135.
- Demir, Galip (2000). Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu ve Ahilik, İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma ve Eğitim Vakfı Yayınları.
- Demir, Galip (2002). Ombudsman Aranyor, İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma Yayınları.
- Demir, Galip (2003). Ahilik ve Demokrasi, İstanbul: Ahi Kültürünü Araştırma Yayınları.
- Deniz, Yusuf (2010). Türk İdare Tarihi Açısından Yetki Genişliği, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Develioğlu, Ferit (1993). Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lügat, Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Duman, Selçuk (2015). İslâm Öncesi Türk Devletleri'nde Aristokrat Cumhuriyet Gerçeği, *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Bahar, 52-66.
- Durhan, İbrahim (2000). Divan-ı Hümayun'un Yargı Yetkisi, *Atatürk Üniversitesi Erzincan Hukuk Fakültesi Dergisi*, 4(1-2), 59-79.
- Ekinci, Yusuf (2011). Ahilik, Ankara: Türk Metal Yayınları.
- Erdoğan, Aysel (2014). İslamiyet'ten Önce Türk Devletlerinde Meclis Anlayışı: Toy, Kengeş, Kurultay Örneği, *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan, 11(1), 39-52.
- Ergin, Koray (2016). Osmanlı Devleti'nde Kanunnamelerden Nizamnamelere Geçiş, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık, 39, 1-26.
- Ergül, Teoman (1989). Jürili İtham Sisteminin Tarihimiz ve Hukukumuzdaki Kökleri Üzerine Bir İnceleme, *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, 5, 715-744.
- Fendoğlu, Hasan Tahsin (2011). Kamu Denetçiliği (Ombudsmanlık), Ankara: Yetkin Yayınları.
- Göde, Kemal (1988). Dünden Bugüne Türkler'de Meclis Hayatı, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 3, 51-62.
- Gülcan, Yılmaz (2003). Türk Tarihi ve Kültürü, Bursa: Alfa Basım Yayım.
- İnal, Halil İbrahim (Tr. Yk.). Türklerin Tarihi, İstanbul: Nokta Kitap.
- İşçi, Metin (1996). Eski Türklerde Devlet ve Demokrasi Anlayışı, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 53-62.
- İşçi, Metin (2005). Türk Yönetim Tarihi: Başlangıçtan Cumhuriyete Kadar, İstanbul: Der Yayınları.
- Karahan, Fazıl (2014). Millet ve Milliyet Bakımından Türk Milleti (Felsefî Bir Yaklaşım), *The Journal of Academic Social Science Studies*, 28, Autumn, 97-112.

- Kazıcı, Ziya (2010). *İslam Kültürü ve Medeniyeti*, İstanbul: Kayıhan Yayınları.
- Kazıcı, Ziya (2013). *İslam Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Kestane, Doğan (2006). *Çağdaş Bir Denetim Organizasyonu Olarak Ombudsmanlık (Kamu Denetçiliği)*, *Maliye Dergisi*, 151, Temmuz-Aralık, 128-142.
- Konan, Belkıs (2011). *İnsan Hakları ve Temel Özgürlükler Açısından Osmanlı Devletine Bakış*, *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XV(4), 253-288.
- Köseoğlu, Nevzat (1997). *Hukuka Bağlılık Açısından Eski Türkler'de-İslam'da ve Osmanlı'da Devlet*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Kuşçu, Ayşe D. (2009). *Eyyübiler'de Mezalim Mahkemeleri ve Darü'l-Adl*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 26, 207-229.
- Merçil, Erdoğan (2011). *Büyük Selçuklu Devleti*, Ankara: Nobel Basım Yayım.
- Mumcu, Ahmet (2007). *Divan'ı Hümayun*, Ankara: Phoenix Yayınevi.
- Nacak, Osman (2015). *Türk Yönetim Anlayışında Bir Değişim: Siyasal Temsilin Doğuşu ve Gelişimi*, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 147-169.
- Ögel, Bahaeddin (2016). *Türklerde Devlet Anlayışı: 13. Yüzyıl Sonlarına Kadar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Özdemir, Gürbüz (2009). *Batı'da ve Türklerde Egemenlik Kavramı*, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23, Nisan, 123-138.
- Özgişi, Tunca (2014). *Osmanlı Adalet Sisteminde Bireysel Başvuru Hakkı*, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 8, 52-66.
- Pickl, Victor (1997). *Ombudsman Sistemlerinin İslami Temelleri*, Çev. Taykan Ataman, *Yeni Türkiye Dergisi*, Siyasette Yozlaşma Özel Sayısı II, 14, 800-805.
- Şahin, Köksal (2005). *Eski Türklerde Merkezi İdare*, *Türk İdare Dergisi*, 448, 149-164.
- Tural, Erkan (2012). *"Eski Türklerde Yönetim Yapısı"*, *Türk İdare Tarihi içinde (2-25)*, Ed. Erkan Tural, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları.
- Turan, Osman (2012). *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Üçok, Coşkun, Mumcu, Ahmet, Bozkurt, Gülnihal (1999). *Türk Hukuk Tarihi*, Ankara: Savaş Yayınevi.
- Yakıt, İsmail (2016). *"Türk-İslam Düşüncesinde Devlet Kavramı"*, I. Türk İslam Siyasi Düşüncesi Kongresi Bildiriler Kitabı içinde (1-12), 8-10 Ekim 2015 Aksaray, Eds. Mehmet Akıncı, Gökçe Nur Şafak, Aksaray: Aksaray Üniversitesi Yayını.
- Yakut, Esra (2002). *Eski Türklerde Hukuk*, *Anadolu Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 1(3), 401-426.

- Yakut, Esra (2005). Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Yalçınkaya, Alâeddin (2011). Türk-İslâm Devletlerinde İnsan Hakları Konusunda Örnek Uygulamalar, *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 1, 57-78.
- Yazıcı, Nesimi (1992). İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi, Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları No: 192.
- Yetişgin, Memet, Özdamar, Toroshan (2016). Türk Devlet Yönetme Geleneği: Osmanlı Devleti ve Azınlıklar, *OTAM (Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi)*, 40 /Güz, 167-194.
- Yetkin, Aydın (2012). Divan-ı Hümayun, *The Journal of Academic Social Science Studies*, 5(5), October, 353-390.
- Yılmaz, Reha (2000). Osmanlı Devletinde İnsan Haklarını Koruyucu Müesseseler, *Journal of Qafqaz University*, Fall, 6, 51-58.
- Yüksel, Ahmet (2001). İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 67-99.
- Zubaida, Sami (2008). İslam Dünyasında Hukuk ve İktidar, çev. Burcu Koçoğlu Birinci, Hasan Hacak, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.